

„...ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak”

1956 Ottlik Géza és Nagy Gáspár műveiben

Úgy emlékszem, 1989–90 táján sokan tanakodtak, előkerülnek-e az „asztalfiókból” azok a művek, amelyek nem juthattak nyomdafestékhez addig, hisz közös sorsunk, történelmünk tabusított alapjairól vallottak az elképzelések, a remények szerint, nyílt szóval, egyértelműen. Gyarmati létünkről, a szovjet megszállásról, a diktatúra természetrajzáról s persze a tabuk tabujáról, 1956 forradalmáról, aminek tagadásán, tiltásán, szervezett és jól megrágott elfelejtetésén az egész 1956 utáni idő nyugodott. Nos – úgy emlékszem, mondom még egyszer – nem került elő ama fiókokból szinte semmi sem. Kiderült: ami volt, amit megírtak, arról tudhattunk korábban is – s most nem a „második nyilvánosság”, a maga idején csak szűk körben ismert darabjaira, pláne nem az emigrációban megjelent művekre gondolok –, hiszen a felejtetésnek, az amnéziának oly formája ült tort rajtunk, ahol a szólás kényszere és a hallgatás parancsa konfliktusából szinte mindig az utóbbi került ki győztesen. Igen, élni akartunk! Élni akart a „kisember”, aki évtizedek óta kizsaroltnak, veszélyeztetettnek érezte magát, s élni akart – szóval érvényesülni, legalább kicsi „karriert” gyártani – az értelmiségi is, filmes, író, újságíró, tévés, színházi ember és akárki más, aki tudomásul vette, amit tudomásul vennie kellett, s gúzsba kötve is megpróbált – már amelyik része megpróbált! – táncolni néhanap.

A lényegről azonban – nyílt szóval – senki sem beszélhetett. A sejtetésnek, a virágnyelvnek, a dupla fenekű beszédnek megannyi változata alakult ki így, a kor embere a sorok között való olvasásra szakosodott. Meglehet, az 1956-ról való képes beszéd fordulatai után is szimatolt az érzékenyebb betűfaló, ám az írástudókra kiszabott morális mérce maximuma az „ellenforradalom” szó zsigeri kerülése lett. Ki írta le ezt a szót, ki nem, vízválasztóvá vált ekként, így aztán – mivel forradalmat írni nem lehetett – aki nem írta le, az ma is „ellenállónak”, az úgy őrzőjének, tanújának érezheti kissé magát. Meglehet, igaza is van kinek, kinek valamiképp, ám az országos hallgatás falát e jobbra való, „ha az igazat nem mondhatom, legalább hazudni nem fogok” tartásának jegyében

született művek nem törhették át, így a „félíg bevallott élet” (Csoóri Sándor) lélek- és tudatromboló módozatainak, szóval a kádári hazugsághálóknak a részévé lettek akaratlanul is.

Kádár János rendszerének a maga geneziséhez – 1956-hoz – kapcsolt lényege az elhallgatáson, a felejtésen-felejtetésen nyugodott. Maradjon csendben, nyugodtan üljön a fenekén ez a nemzet, s ha így tesz, ki-ki megtalálhatja a maga, természetesen behatárolt, ám a korábbi időhöz képest nyugodt létezését ígérő – általában velejéig materiális – számítását. Ez volt az, amit a társadalom jelentős hányada (az írástudók jó részét is beleértve) elégedettséggel fogadott, így a hallgatás parancsát nem parancsnak, hanem az „akaratlanul” kötött, soha le nem írt, soha ki nem mondott alku önként betartott felének, gondtalanságot sugalló állapotának fogta fel egy idő után. Törvényszerűnek tűnt hát az országos hallgatás, s még e reánk borult-borított csend hazug természetét sem fogtuk fel, miként annak pusztító erejét sem, ami – többek között – olyan „eredményt” hozott, hogy a hallgatás, a csend szövetéből szótt egyik legjelentősebb magyar-honi írói beszéd mélyvilágát sem ismertük fel igazán – a mai napig talán.

Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye 1959 nyarán jelent meg, végleges formáját – s most a *Továbbélők* című első, 1949-es változatról ne essék szó – 1958 őszén nyerhette el valamikor. Foghegyről beszélt a kritika róla akkor, dicsérték a stílusát hébe-hóba, ellenben a regény világgképét roppant mód helytelenítették. Nem leplezi le a Horthy-rendszert, nosztalgiát érez a régi rend iránt, a lelkek előlésének módozatait idealizálja a forradalmi „kiút” tudatosítása nélkül – hallatszott innen is, onnan is. Bár idegen nyelvekre is lefordították közben, nem lett sem a sorsunkról, sem a honi irodalomról való beszéd része ez a könyv majd két évtizedig, s valljuk meg, az 1970-es évek második felétől datálható „újrafelfedezés” is igencsak felemásra sikerült. Ezt a felfedezést nem az irodalomtörténet, inkább az akkoriban meglódult „fiatal” prózaíró nemzedék végezte el ugyanis, a maga szempontjából logikusan eljárva persze. Esterházy Péterék Ottlikban az 1948 táján szétszakított folytonosság – a *Nyugat* fémjelezte irodalom folytonosságának – lehetséges képviselőjét látták, a szavak, a művészetéről való beszéd megtisztításának mesterét, egy folttalanul maradt emberi-alkotói autoritást nemkülönben, s önnön identitásuk alapjául, dobbantódeszkájaként őt és nevezetes – általában csak *Iskolaként* emlegetett – regényét képzelték el. A könyv egy „cölöppé” lett szinte, hisz a szélessé, úgy három évtizedessé, lett történelmi árkot csak az ottliki művet tudomásul véve lehetett „átugrani”. Állandó hivatkozási alap, mérce lett e „szöveg”, a széjjelszakított fonalak újraszövésének nyelvi, poétikai esélye, amihez aztán a maga szakmai megújításáért küzdő, önmagát irodalomtörténet helyett egyre inkább irodalomtudományként definiáló szakma is csatlakozott. Mindenki írt vagy írni akart Ottlik regényéről akkoriban, s a korban készült – óriási vitasorozatot, egy kötet szerint „háborút” kiváltott – új középiskolai tankönyvsorozatban is önálló fejezetté lett a szerző. Aki adott magára, no meg a hivatalos irodalom-felfogástól való távolságtartását is demonstrálni óhajtotta valamennyire, Ottlikot olvasta (s persze, követőit), s próbált roppan új

módon beszélni. Hiába olvasgatom („újra”, ahogy manapság mondani illik) az akkori tanulmányokat, úgy látom – a honi irodalomértés megújítása kísérletének tiszteletén túl –, hogy a „terméketlen félreértés” esetének tipikus példájával találkozom minduntalan. Mert jó: az Ottlik regényén való intelligens meditálás a hetvenes évekre meglódult – az ideologikus tartalomelemzést felváltó nyelv- és struktúraszemlélet – elméleti gondolkodás kiváló alkalmá lett a kötet, ez nehezen vitatható, ám a felszabadult szövegelemzési mámor, meglehet, a könyvnek épp a lényegét takarta el. S e tudományos mámor bosszúja bizony, hogy nemcsak arra az időre, amikor az emlegetett lényegről beszélni – 1989 előtt! – nem lehetett, hanem az utána való korra is. Mert a regényről való beszéd a rögzült nyomvonalon haladt tovább, mi több, ez a tudósi hevület az *Iskola a határon* kitüntetett (akkor új!) irodalomtörténeti pozícióját is alaposan megtépázta mára. A regény, ami egy nemzedék s egy szemléleti forduló „kályhája” volt egykor, a késő modernség prózapoétikai példájának „meghaladásra” ajánlott darabjává lett időközben. Miről is „szól” a könyv, se a születésekor, se a felfedezése idején, se később nem lett tárgya a meditációknak. S nemigen lett tárgya azóta sem.

Pedig már a nyitó – amolyan előszóként felfogható, három rövid részből álló – fejezet (*Az elbeszélés nehézségei*) felütése is gyanút ébreszthetne akárkiben. 1957 nyara és a Lukács uszoda, két jó negyvenes öreglegény hümmögése, meditációja („...összeköltöztem Magdával”, „Ühüm. Tudom. Mondták...”), a szabadság maradéka (megválaszthatják, melyik lépcsőn mennek le), a regény legelső – hangosan nem mondott! – vendégszövege („Áldásom rátok. Ki vagyok én, hogy pálcát törjek fölöttek? Megszenvettedek már a múltat s jövődöt”), no meg Medve kézírata, ami a síron túlról érkezett (vö.: „hát onnét is jár a posta?”). Medve az 1923 szeptemberében indult iskola nyámnyila antikatonája, aki panaszlón nyivákoló levelet írt anyjának, aki „dobbantani” próbál, de aki visszatér és senkivel össze nem téveszthető tagja lesz a rendnek, s aki 1957 nyarán nem él már. Már évek óta halott, az 1956-os harcokban esett-e el, vagy kivégezték addigra, nem tudhatjuk pontosan (legalábbis az *Iskola...* szövegéből nem, de a *Buda* el- igazít majd valamennyire: „jönnek az új tavaszok, ámítani, kurválkodni veled. Kérdezd meg akkor azt a vén kacért, hova tette a társadat” – s ez az 1849 utáni Vörösmarty, ugye), ám hogy a hármuk sorsa történelem formálta sors, egyértelmű lehet.

Szó sem esik itt 56-ról, de hát e szavakból épült szöveg lényege épp a hallgatás misztikája, ama biztos tőkesúly, ami nemcsak a hajót, a lelket is egyensúlyban tartja a háborgó vizeken. Ottlik regénye arról az állapotról beszél, midőn a hallgatás, illetve az összetartozás titkát őrző, a közös sorsot éltek számára egyértelmű szótöredékek, metakommunikációs jelek adják, mert csak azok adhatják, a lényegét. „Ereklye? Piff!” – súgja társa fölébe egyik hősünk a lépcsőn lefele botladozva az éjszakai riadó idején, s menten derű önti el a gyötört lelkeket. A derűnek, a kívülálló számára érthetetlen, titkos összetartozásnak az a feltörhetetlen páncélja ez, amivel szemben Schulze, a rutinszerűen vadállat, folyvást

hatalmaskodó tizedes is tehetetlen, hisz nem része e láthatatlan érzelmi-tudati „összeesküvésnek”. Az összemосolygások, az együvé tartozások kódjai ezek, s nemcsak személyes, hanem kronológiai, ha tetszik történelmi dimenzióban is. Ama dimenzióban, amiről 1957-ben, 1958-ban – s bizony máskor is – csak hallgatni lehetett.

Mert miért vetíthető egymásra a könyv három történelmi síkja? 1923–26, a regénybeli iskolaidő, az országvesztés utáni esztendőök. Ekkor lett Kőszeg határ-várossá (a városka neve – Colalto hiánylistáján – ott van bizony a szövegben, minden legendával ellentétben), s a közös Monarchia emlékezete is (például a vezényszavakban) ott rezeget a sorok között. Ott van – Colalto említett hiánylistáján – Sopron neve is, ami a leghűségesebb város címet a minap, az 1921. decemberi népszavazás után kapta meg, ott van a Monarchia falitérképén, amit – a sötétbarna óriásmacska keretezte zöld magyar Alföldet, tehát a történelmi Magyarországot – Bébé „kívülről ismert már”. Szóval ott a csonkaságban is az egység emlékezete, Brassó, Magda szülővárosa, Trieszt, a Monarchia tengeri kikötője, ahonnét az a titokzatos lovas az élet („Élj!”) kemény parancsát hozza Medvének. S ott van Nagyvárad, ami határváros volt a második bécsi döntést követően, a könyv említett „előhangja” és három nagy része (*Non est volentis; Sár és hó; Sem azé, aki fut*) szerkezetileg kellős közepének (II/11) színtere. Az 1944 nyári idő, a németek megszállta háborús Magyarország ideje, ahol a hűség, a becsület lett a tét („...az ember nem árulja el a hazáját; még ha rohadt is a hazája; ezt csinálja más; piszok munka; ember nem csinálja”), amikor a rég nem látott iskolatárs szemvillanás alatt, félelem nélkül ismeri fel a másikat, hisz a közös sors köti össze őket mindörökre már. „A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze bennünket; valami, ami kitermelődött, tejsav vagy gyanta, a sebekből, izomlázból, fájdalomtól, törekvésekből, és lehetővé tette, hogy éljünk; valami, ami talán kevesebb a barátságnál, és több a szerelemnél.”

1944 a XX. századi magyar história második sűrűsödési pontja ebben az értelemben, s jön aztán az 1956 utáni idő, a Lukács fürdő „előszóbeli” 1957-es, majd a hátulról a harmadik, tehát az egyik végső fejezet 1958-as meditatív személyessége (hogyan is hívták Szeredy fura hangszerét?), ami az akkor és ott hangos szóval be nem vallható számvetés alkalma is. Amúgy a forradalomról nem esik szó a regényben (ahogy hitelt érdemlően nem is eshetett akkor), ám a szöveg történelmi dimenziójának – e hármas időszinten is túlnyúló – hálózata egyértelmű üzenetet hordozott. A kicsi vár a határszélen, ahol a védők akkor is önfeláldozók, amikor az ellen már a teljes hazán áthaladna éppen, Lepanto, ahol a keresztény hajóhad először vett győzelmet a törökön, s még Merényi töredékesen felidézett folytonos gajdolása („A töröknek! Tar a koponyája! Tata-tamtam, váltig borotválja!”) is idesorolható, hisz Jurisics Miklósék nemcsak a hazájukat, de azt a jóval nagyobb földet is védték akkor, ahol nem borotválják le az ember koponyáját, ahogy a szöveg mondja egy helyütt. A keresztény Európa védelmének magyar mitológiája nem a szaktörténetírás felülírása itt, hanem

ama „lélekigazság” fundamentuma, ami a magyar történelem Mohács utáni önreflexiók tudatának meghatározóan a lényege volt. A szenvedésből teremtett érték, a leverettség, a folytonos veszélyeztetettség tudata kitermelte „helytállás” önbecsülés-pótléka a megfeszítés követte megváltás keresztény hagyományának modelljeként jelent meg e gondolatban, a létezéshez való jog morális, metafizikai szinonimájaként. Ottlik hősei nem az elnyomatottság tehetetlenségének, hanem a megalázottság, a leszorítottság körülményei közepette is kivívott, őrzött „belső szabadság” példázatai, akik – ellentétben a „civilekkel” – szavak nélkül is értik egymást egész életükben. Értik egymást a folytonos összekülönbözések ellenére is, mint Bébé, Szeredy és Medve ott, az éjszakában úszó hajó fedélzetén, az augusztus végi csillagos ég alatt. Rossz a füle annak a hallásra, aki nem fogja, hogy Ady híres versének (*Intés az őrzőkhoz*) sorai lebegnek a történet zárlata felett, tán abból a könyvből, amit Bébé az első karácsonyi szünet után – két másik kiadvánnyal (Karinthy „mulatságos könyvével” – *Igy írtok ti* – és az abban az évben napilappá lett *Nemzeti Sport* bekötött évfolyamával) együtt – az iskolába vitt. Mohács felé úszik az a hajó (mellesleg: Komáromnál szálltak fel rá, s – az 1849-es helytállás okán – ez a (határ)város is ikonikus helye az emlegetett történelemszemléletnek), az 1526-ban elvesztett csata négyszázadik évfordulójának ünnepére, a „mi” ünnepünkre tehát, hisz a századokkal korábbi, győztes ellennek nincs módja ünnepelni, mivel az egykori török birodalom már nem létezik. A regénynek ez az (egyik) archimedesi pontja az utolsó lapokon olvasható. Így szól: „Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztes csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazabb tulajdonunknak.”

Az emlegetett „szenvedésből teremtett érték” modelljének egyik legsűrűbb felvonása ez a XX. századi irodalmunkban, amit a vallása gyakorlásában – állítása szerint – némileg fegyelmezetlen, ám az írásban igenis fegyelmezett Ottlik nagyon komolyan gondolhatott alighanem. Ebben a modellben a predesztináció ideája a honi história emlékeztörténelmének és tapasztalatának őrző-megmaradó tudatával szervesedett, ahol – 1957–58-ban – épp a kimondhatatlanság kimondásának misztériumával hordozta a lényegét. Ottlik regénye, e hallgatás szövetéből szőtt remekmű e kimondhatatlanság kimondásának a csendes példája lett, s hogy csak regénypoétikai újdonságairól vagy épp – később – annak fogyatékoságairól beszélt a „szakma”, az egy elméleti-szemléleti tévút – meglehet, „tudományosan” szükséges és a „versenypályán” sikert hozó – törvényszerűségeiről vall csupán. Az *Iskola...* lényegét se a szakma, se a fogyasztó olvasóközönség nem akarja tudomásul venni azóta sem, noha a napnál világosabb lehet: Ottlik Géza emblematiszta könyve 1956 tapasztalata nélkül

nem született volna meg, vagy ha – a kiadótól 1949-ben visszavett *Továbbélők* átírásával – mégis, nem azzá lesz, amiként a honi prózát a megjelenése után másfél-két évtizeddel átformálva reánk maradt. Ennek a regénynek a prózapoétikai jelentősége elvitathatatlan persze, de illene tudomásul venni, hogy vele akkor, 1956 után a forradalom emlékezetének egyetlen hiteles példája született meg, a maga kimondatlan, mert kimondhatatlan súlyosságával. Az *Iskola a határon* nemcsak prózapoétikai bravúr, lélektani és nemzettudati határkő is a magyar irodalomban. A hallgatás mélyén húzódó lényegi beszéd demonstrációja volt ez néhány évvel a forradalom leverése után, egy hazugságra telepített – s nem is oly sokára nagyon csábítóan mutatkozott – rend uralmának kezdetén.

S milyen a sors?

Ottlik regénye azokban a napokban (is) születhetett, amikor a kicsi Vas megyei falu kilencéves polgára egyik döbbenetes történelmi leckéjét kapta meg. Szüleit látta könnyezni Nagy Imréék kivégzése hírének vételekor, s hallhatta anyja keserű szavait: megveri őket az Isten ezért. Nagy Gáspár se Ottlik Gézárról, se készülő könyvéről nem tudhatott akkor, de később, költővé, felelős írástudóvá válván jó szívvel idézgette őt, egyik hosszabb interjújának emlékezetes szavait leginkább. „Más országnak talán lehet jó írója rossz jellemmel, mi ehhez kicsi ország vagyunk, úgy látszik. Nálunk furcsa módon, a jellembeli gyengeség, gyávaság vagy magánéletbeli linkség, enyhe csirkefogóság is áttételessé válik, s mállasztani kezdi az írói tehetséget is.” Tán nem tévedek nagyot, ha állítom: Nagy Gáspárt ez az emberi-tollforgatói ethosz vezérelte egy életen át. Költészete, melyben a sokszázados magyar írástudói szerep vállalása, nemcsak a keresztény tradícióval, de a (nálunk) új poétikai formák asszimilálásával is összenőtt, a hagyomány és a modernség összeszövésének, egyben az akkor már lemosolygott szerep megőrzési-átmentési kísérletének egyik utolsó nívós alkalma volt.

Nem csoda hát, hogy lírájának, világképének 1956 és emlékezete a determináló fundamentuma, a róla való vallomás kényszere lekésőbb 1968 – a nemzedéki szégyen, a csehszlovákiai magyar bevonulás – óta e költészet állandó témája lett a korhoz szabott lehetőségek szerint. Már az 1970-ben kelt *Aki állítólag* is egyértelműen jelezte e szándékot – a hős, akit kivégeznek, mert a város építését máshogy képzelte el –, az utat, annak kifejlésével s utóéletével a *nem szabad feledni...!* című, 2002-ben megjelent kötetben bárki végigkövetheti. Sok-sok képes beszéd után a *Két nyárfa a hódoltságban*, illetve a *Benézünk majd a Múltidőbe... ősszel* már határozottabb tanúságtételnek volt mondható – persze a „falat” 1981-ben még e két vers sem törhette át – ám az 1983-ban, Nagy Imre kivégzésének negyedszázados fordulóján született, aztán az *Új Forrás* 1984. októberi számában – s így volt a tanuk szerint! – nem az elszánt bátorságnak, hanem szerkesztői „sakkvakságnak” köszönhetően megjelent *Örök nyár, elmúltam 9 éves* című kalligrafikus darab valóban óriásit robbant. Arra, hogy Nagy Imre és társai újratemetését, az egykori gyilkosok néven nevezését nyilvánosan követelje, még csak gondolni sem mert senki „normális ember” akkoriban. Mi történik, ha

előbb az állambiztonság Komárom megyei, majd – annak jelentése nyomán – az országos részlege nem figyel fel a versre, vagy ha felfigyel is, bölcs hallgatásba burkolózik, nem tudható, de tény, hogy felfigyelt, hatalmas értelmiségi botrányt csapott, így az ézengés közepette azok is tudomást szereztek az „ügyről”, akik az irodalmat kutyába sem vették addig. Meglehet, nem kellett volna a „cég” előtt már rég „ismert” költő művén az elvtársaknak ennyire felháborodniuk, hisz – tanúsíthatom! – akárhány, velem egykorú vagy pár évvel idősebb történelem szakos, vagy azt már el is végzett ismerősömnek mutattam 1984 őszén a verset, senki nem fejtette meg a lényegét. Mintha az országra telepített amnézia tökéletes eredményt hozott volna ekkorra már, úgyannyira, hogy nemcsak közelmúltunk történiáját feledtük el, de a Nagy Gáspáréhoz hasonlatos verbális és morális merészséget sem tudta elképzelni senki „átlagos” országlakó.

De hát az önmagát találva érzett hatalom alaposan begurult, így a vers bennünk is „megtörtént” visszavonhatatlanul. Azt, hogy egy néhány soros költemény sorsformáló lehet, senki sem gondolta – az irodalomelméleti, szemléleti átrendeződés miatt többek között – komolyan már, s ez most mégis bekövetkezett. Az *Örök nyár...* című darabnak senki sem az esztétikai értékén meditált ezután (ahogy a *Nemzeti dalén* vagy az *Egy mondat...*-én sem a maga idején), hanem azon, hol, milyen körülmények között élünk, s hogy egy „élére állított vers” mit tehet. Rendszerváltó versnek nevezte e darabot Görümbe András, Nagy Gáspár monográfusa, ami annyit tett, hogy e néhány sor végleg felmondta a hazug alkut a kádári rend utolsó évtizedének közepén. Lehet, hangosan mondani még nemigen, de gondolni mertük már azt, amire gondolni sem illett évtizeddel azelőtt. Nem Nagy Gáspár eme verse (meg *A fiú naplójából* című, a „régii” *Tiszatájat* „betiltató”, 1986 júniusában megjelent szöveg) hozta el a rendszerváltást persze – ekkora hatalmat az irodalomnak senki se tulajdonítson! –, de hogy ennek a két vallomásnak lelkeket felszabadító ereje volt, azt senki emberfia nem képes megcáfolni már.

A költő tette a hazugság falának nyilvános áttörését jelentette, s noha a rendszer kimúlásában aligha bízott akkor még valaki, a szó erejét az érzékenyebb fülű hallgató megtapasztalhatta mégis. Azt nevezetesen, ami már Ottlik regényének is a sajátja volt, ha meggondoljuk. Mert ami ott a csend, a hallgatás szövetéből szőtt egyértelmű beszéd, az itt – a rendszer végén – a hangosan kimondott szó ereje volt, ugyanazon igénnyel s ugyanazon céllal!

Mert miről szólt az *Öröknyár...* 1984 őszén? Egy történelmi trauma kihantolásáról, amidőn az még a „lángot” állítólag őrzők jó részének a szemében is felelőtlenül önveszélyesnek, szelídebb szóval „időszerűtlennek” mutatkozott. Hallottam magam is: persze, persze, igaz van Gáspárnak voltaképpen, de hát nem is jó, nem igazán megoldott a vers, s egyébként a három kicsi gyermekére is gondolnia illenék. Szó mi szó, Nagy Gáspár családját, egzisztenciáját valóban veszélybe sodorta akkor, emberek fordultak tőle el, mások köszönni sem nagyon mertek neki, s ezért néhány esztendő múltán szégyellték is magukat alighanem,

mivel nem ők, hanem költőnk mondta ki azt, amit mondtak volna ők is szívesen, csak hát – s itt a kádári rend legmélyebb öröksége – „élni akart az ember”.

Nagy Gáspár lírájában a kétezer éves kereszténység, a népi-paraszti kultúra sokszázados hagyománya, a hatvanas-hetvenes évek lírapoétikai fordulatának tapasztalata a vereségeken edződött értékvilág Mohács óta szinte folyamatos nemzettudati örökségével szervesült. A török kor prédikátoraitól a *Zrínyiászon*, a *Himnuszon* és a *Szózat*on s Ady költészetén át Nagy Lászlóig („ha reménytelen a lehetetlen, elbukásunk is ünnepély”) nyúlik ez az örökség, s – mint említettem – ennek részeként fogható fel Ottlik *Iskolája* s Nagy Gáspár 56-os versei is. Ráadásul e két utóbbi mű akkor született, amikor az országos amnézia, a felejtés-felejtetés kényszere hol brutális, hol furfangos módszerrel borult reánk. Ottlik a hallgatás éveinek elején szólt, s műve az emlékezet csendes őrzését jelentette hangos szavak nélkül, de a hajók tőkesúlyának egyértelműségével, s nem az író hibája volt, hogy regényéhez a maga korában s még vagy harminc évig nem akadt jó fülű olvasó. Vagy ha akadt – s akadt bizonyára –, tapasztalatát nyílt szóval nem, csak a közös hallgatás misztériumával adhatta tovább, akár ama három barát a körömig égett cigarettát körbeadva a csillogos ég alatt.

Hogy ama „belső függetlenség” kegyelemmel teljes módozatát szájbarágás nélkül sugárzó regény mennyiben segített önmagunk tiszta tudatának megőrzésében, felmérhetetlen ma már, de az biztos, hogy Nagy Gáspár épp a kimondás parancsának lett lovagjává a hallgatás kényszerének utolsó éveiben. Nevezetes – az akkoriban átmenetileg erőre kapott neoavantgárd formák jegyeit is hordozó – versének utolsó három, latensen egy sírdombot formázó sora egyértelműen beszélt:

„egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI!”

A temetés, a végtisztesség Szophoklész óta művészi szóval is megerősített feladata, a felejtés felszámolásának igénye s a kimondás, a néven nevezés imperatívusza kúszik egymásra itt. Az Isten rendjének helyreállítási óhaja ez, ami teremtményi mivoltunk históriájának örök parancsa valamiképp, s nyilvánvaló, hogy ez az igény Ottlik Géza egész alkotói vilásképe fölött is ott lebeg, ízig-vérig magyar történelmi bázison. A *fiú naplójából* 1986-ban már az országos szegény tapasztalatáról beszélt. A forradalom harmincadik évfordulóján, a *Tiszatáj* júniusi számában megjelent vers „tőkesúlyát” épp a már többször emlegetett hazug állapot néven nevezése adta („...nem tudom még hogyan viselem tartósan a szegényt hogy együtt néztük ugyanazt az eget folyót hangyafészket”), aminek egyértelmű nyitánya („...és a csillagos estben ott susog immár harminc / évgyűrűjével a drága júdásfa...”) az ország első emberének a dühét is kiváltotta állítólag. Szétverték a *Tiszatáj*at, az új szerkesztőséget – fél év vajúdás után

– a szegedi egyetem tudományos szocializmus tanszéke adta, ha jól tudom, s a kor egyik leginkább karakteres folyóirata három évig minden valamire való írástudó által bojkottáltan élt tovább. (Tandori Dezső vagy Weöres Sándor írt bele ugyan, de a hozzájuk hasonló „marslakók” jelenlétét senki sem vette zokon.) 1989 nyarán aztán eszeveszett gyorsasággal rehabilitálták a lapot, a korábban tervezett, de visszavont 1986. júliusi számmal jelentkeztek újra a Nagy Imre és társai újratemetését követő hónapban. Ama nagy temetési napon, az úrfelmutatás pillanatában, ahogy közel három évtized után mondanám, a forradalom mellett a maga idején tanúságot tett, majd a nyolcvanas években folyamatosan „lázadozó” Írószövetség is koszorúzott. Hírek keringtek, hogy a személyek kiválasztásakor vita támadt, ám Sánta Ferenc, a már két évtizede hallgató író a legjobbkor szól: senkinek sincs annyi joga odaállni, mint Nagy Gáspárnak. Így aztán a koszorút Nagy Imre koporsójához – Cseres Tibor elnökkel – ő tette le, a magyar irodalom százados hagyományainak egyik utolsó tanújaként, Jézus törvényének is megfelelően.

Amikor az Írószövetség 1986. november végén tartott közgyűlésén a Nagy Gáspár-jelenségen (is) felháborodott hatalom őt is felszámolta volna, Szent Pál szavait idézve válaszolt. „Hirdesd az igét, állj vele elő, akár alkalmas, akár alkalmatlan. Érvelj, ints, buzdíts nagy türelemmel és hozzáértéssel, mert jön az idő, amikor a józan tanítást nem hallgatják szívesen [...] maradj mindenben meggondolt, viseld el a bajokat, teljesítsd az ige hirdetőjének feladatát, töltsd be szolgálatodat.” Kádár János személyes küldöttje (akadályozza meg, hogy a szövetség legális ellenzéki központtá alakuljon – ez volt a feladata), Berecz János meg arról szól, hogy a „tetemre hívókkal nincs párbeszéd!”. Arany János baladáját nemcsak Berecz, az akkor lehetségesnek gondolt Kádár-utód, de mindenki jól ismerhette: a gyilkosságról, a titok felfakasztásáról volt szó, amitől retteget, akinek rettegnie kell. Ebben aztán alku nem lehet, mondta a párt egyik vezetője, hisz ha ez megtörténik – tehette volna hozzá –, nemcsak nekem, 56 egyik fő elhantolójának lesz végem, de annak az embernek – és rendszerének – is, aki engem ideküldött. Nemcsak „élére állított verssé”, de történelemformáló alkalmammá is lettek a nevezetes sorok ebben a pillanatban, hisz a választás kényszere – képletesen: Jézus vagy az őt tagadók útján megyünk tovább – egyértelművé vált akkor, s a felelősség elől szökni nem lehetett.

Emlékezzünk: Ottlik hőse, a kezdetben tökéletesen antikatoná, Medve is szökni akart egykoron. Tettére készülve úgy ült a kápolnában, mintha „egy vidéki állomás harmadosztályú várótermében várná éjfél óta a csatlakozást”, miközben „odakint sötét éjszaka volt. A hálóterem aludt, Schulze aludt a fülkájában...”. Dsida Jenő *Nagycsütörtök* című versének sorai köszönnek vissza itt, a gecsemáné kerti éjszaka megidézése, amikor Jézusnak, a feladattal magára hagyott Isten fiának („Péter aludt, János aludt, Jakab aludt, Máté aludt, és mind aludtak...”) nem lehetett szöknie, ha rettegett a reá váró szenvedéstől („Atyám! ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár; mindazonáltal ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te”), akkor sem. „Sors elől szökve, mégis szembe sors-

sal...” - mondja Dsida verse, s tudhatjuk, Medve a határsávi „senki földjéről” tért vissza a regény szövege szerint, hogy csődjét belátva a sors szabta közegének senkivel össze nem téveszthető, öntörvényű tagjává legyen, aki 1956-ban szó szerint teszi azt, amit megkövetel a haza, hátrahagyva kéziratát, tanúskodásként akár.

A „sors elől szökve, mégis szembe sorssal” parancsa csak a kiválók sajátja itt a földön, „a félelmen túli tartomány dalokra elszánt kölykei”, ahogy a vers mondja, akik fölött a csillagos ég ragyog. A csillagos ég, amit Kant csodált állítólag, s ami a három barát fölött is tündököl a hajóúton, ama regény végén, aminek hajszálpontos középpontján egyetlen szó olvasható: „Nézzétek!” A kirúgott Ötvevényi utolsó katonaiskolai napjainak utolsó felvonása ez a könyvben, midőn az összepofozott, vérző orrú növendéket közszemlére tuszkolják Merényiék. A „nézzétek” szó az „ecce homo” evangéliumi fordulatára hajaz, a megkínzott Jézus - itt: profanizált - megidézése, akinek példája hitünket összetartja, mint ama zárókö a katedrálisok kupoláját - még egyszer mondom - a regény mértani középpontján.

A többi néma csend, tehetnénk hozzá Hamletra gondolva még, s ez fontos lehet az összegzésnél talán. Ottlik Géza és Nagy Gáspár életművének összevetezése minden irodalomelméleti, poétikai meggondolás szerint abszurdnak tetszhet. Más kor, más műfaj, más az irodalom szerepéről vallott felfogás, s még az 1990 utáni szerep(le)osztás - bár ezt Ottlik már alig érte meg - is más-más pozíciót, más hivatkozási bázist sejtetett. A rendszerváltozás utáni végső szakadást követően Ottlik a baloldali, mondjuk, „nyugatos”, míg Nagy Gáspár a - mondjuk - népi-nemzeti „oldal” ikonja, igazodási pontja lett kivédhetetlenül. S a párbaj, latensen vagy bevallottan tart azóta is. Esterházy Péter - aki futballista is volt! - a maga „csatárötösét” nyilvánosan mondta fel (Mándyra, Pilinszkyre, Mészölyre, Nemes Nagyra vélek emlékezni, s Ottlik tán balkötőben - az ikonikus tízesként! - szerepelt), de „népi” alak véletlenül sem akadt benne, míg a gyarlóbb „népiek” az újabb magyar irodalom egyik legjelentősebb nyelvi tehetségét kiáltották ki „idegenszívűnek”.

Pedig nincs két magyar irodalom, s erre szerintem épp e szerzők pályája lehet példa. Az, hogy van a honi literatúrának az a felfogása - a felvilágosodás kora óta mindenképpen -, ami a haza üdvét, a nyelv védelmét tartja fontosabbnak Bessenyeitől - mondjuk - Nagy Gáspárig, bizonyos, miként az is, hogy e reá testált feladatot irodalmunk „másik fele” nem e szereptudattal való, olykor csak „tematikai” azonosulással, hanem az irodalom autonómiájának megvédésével s az esztétikai értékteremtéssel képzelte el. Kosztolányi, Márai, Weöres, Pilinszky vagy Esterházy (politikailag is értelmezhető néhai kiállások ide vagy oda) semmivel nem voltak kisebb „hazafiak”, mint Petőfi, Ady, Németh László vagy Sütő András, csak az irodalom életünkben való és társadalmi szerepéről gondolkodtak másképp némileg.

Ottlik regénye és a Nagy Gáspár-i életmű lehetséges együttállása azt bizonyítja nekem, hogy a szereptudati felfogások, a poétikai elképzelések eltérhet-

nek ugyan, kinek-kinek más lehet az elindító élménye, esetleg más-más intellektuális körülmények, vonzalmak közepette pallérozódott, ám ha íróként „kicsit is jó, úgyis nyakig az egészben” (ez Esterházytól van). Ahogy nyakig volt az egészben Ottlik s Nagy Gáspár is, más korban, más szellemi közegben növe fel, de egyazon elkötelezettséggel megáldva-megverve mégis. Emberi valónk s nemzeti létünk lehetőségeiről tanúskodtak a maguk alkata, alkalma szerint, s mindketten a leginkább lényeges dolgokról beszéltek alighanem. Ottlik a hallgatás misztériumából épített katedrális, Nagy Gáspár meg hangos szóval szólt, amikor eljött az ideje ennek. Két elindító közeg, két szellemi miliő, két irodalomszemléleti pozícióban végigélt élet, két hivatkozási alap napjainkban, mégis hiszem, hogy érettünk, magyarokért – nemkülönben a forradalom emlékezetéért – tették, amit tettek, mindhalálig. Kísérje hát Jézus imája a hegyi beszédből őket, amit Medve az *Iskola a határon* utolsó „vendégszövegeként” – az első a *Himnusz* volt, amint szóba hoztam már – életében először mond el hibátlanul, a maga ironikusan emelkedett hozzátoldásával persze, hogy aztán ott, a Mohács felé úszó hajó fedélzetén találja magát, a szótlanul megosztott, takarékosan végigszívott szál cigarettával a társai között. „Őrzők, vigyázatok a strázsán, / Csillag-szórók az éjszakák, [...] Sakik még vagytok őrzőn, árván, / Őrzők: vigyázatok a strázsán.”

Zawaczky Walter: A Jézus szíve kiillató a székellyföldi Gordon-tetőn (22 m, rozsdamentes fémek, részlet, 2013)